

Valčáková, Pavla; Blažek, Václav

Ps1. *kolzb

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1997, vol. 46, iss. A45, pp. [27]-30

ISBN 80-210-1606-X

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100167>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PAVLA VALČÁKOVÁ, VÁCLAV BLAŽEK

PSL. *KOLSĚ

Psl. ***klasъ**, všesl. slovo, má v jednotlivých slovanských jazycích nejčastěji význam ‚horní část stébla se semeny u obilovin a travin‘, bot. ‚jednoduché hroznovité květenství‘. Motivací řady posunutých a přenesených významů je především podobný vzhled pojmenovaného objektu. Poněkud odlišné je postavení významu ‚pokrm‘. S tímto významem se **klasъ** vyskytuje v rcsl. překladu biblického čtení Starého zákona (Lv 2, 14), kde se mluví o obětním daru: ...**αυτε** **κοτορυιν** **επισκοπη** . **λι** **ποπη** . **πρινεσεται** **να** **ζυρτωου** **ετερο** **χοτο** ...**ραζεβ** **νηβ** **κλας** ... (NomJas - SJS 2, 25). V csl. slovníku (D'jačenko 251; Lv 2, 14) je **klasъ** ‚*kušan'je iz nezrělych, podžarenych pšeničnych krup*‘. O kroupách mluví i řecký překlad tohoto místa v LLX (Lv 2, 14) a csl. varianta v Nomokánonu (NomJefr): ...**ραζεβ** **νοβινυχ** **κρουπη** .../...**πλην νεων χιδρων**. Stejně místo překládá Bible 1911 termínem *Speißopfer* („...willst du aber ein *Speißopfer* dem Herrn thun...“). Je patrné, že jde o obětní jídlo, tzv. suchou (nekrvavou) oběť. Podobné oběti, provázené invocacemi a modlitbami, se ve všech kulturách a na všech kontinentech týkaly mj. i hmotného prospěchu, včetně bohaté úrody. Váňa 1990, 199 uvádí, že jediná zaznamenaná sl. modlitba z 9.-10. stol. se vztahovala k době žní a bylo při ní obětováno proso. Csl. *klas* ‚název pokrmu‘ patřil patrně mezi děkonné oběti. Sémanticky blízké je např. r. dial. *kolós'ja* ‚obřadní pečivo, které se peče koncem května, když obilí žene do klasu‘ (SRNG 14, 173). Zde se však jedná patrně o prosbu za dobrou úrodu.

Záměna *klasъ* - *krupa*, kdy se oba názvy řadí do kategorie pojmů blízkých obilovinám, není při pojmenování jídel ojedinělá.

Za zmínku stojí uvést v této souvislosti stč. *pražma* f. (Bible olomoucká, Ruth 2, 14), *pražmo* n. (Klaret), stp. *pražmo* (SStp), stbr. *pražmo* (Skaryna), str. *prežbmo* (Srez.), vše ‚upražené nedozrálé obilné klasy‘. Jde patrně o stejný pokrm, motivací názvu však zde byl způsob přípravy.

Psl. *kolsъ* ‚klas‘ odráží o-kmen **kolso-*. Nejbližší paralelou je stalb. *kall*, pl. *kallëz*, *kallzë* (Buzuku), alb. *kallë/kallí* ‚klas, stéblo, stonek‘ < palb. **kalša* (Meyer 1891, 168; Mann 1984–87, 528; Orel 1987, 143). Další přibuzenstvo bývá viděno v zgerm. pojmenování cesmíny ostrolisté//*Ilex aquifolium*: sthn. stsas. *hul(i)s*, stfhn. *huls*, n. *Hulst* (Kluge 1975, 319–20).

Pozornosti dosud unikala slibná paralela v pírán. *karša-ka- či *křša-ka-, ječmen' > khot. *chaska*, pers. *kašk*, arm. (< írán.) *kask*, mundži *kosk*, jazghulami *kusk*, *kāsk*, sarikoli *čūšč*, bartangi *čūšč*, rošani *čošč*, khufi *čušč*, šugni *čūšf*. Morgenstierne 1974, 28 vychází z poněkud problematické praformy *kasaka, sr. též Steblin-Kamenskij 1982, 23. Bailey 1979, 107 vidí paralelu v ř. *ἀκοστή* ,ječmen', které však má být derivátem ie. *ak-/ok- (*H₂ek-/H₂ok-) ,ostrý, špičatý'; na írán. půdě by mu mělo odpovídat *(a)s-. Pachalinová 1983, 115 předkládá zřejmě nejpravděpodobnější rekonstrukci *křsa- + ka- (podle pravidla RUKI by mělo být rekonstruováno *-š-). Autorkou citované sthn. *hirsi* ,proso' však může být těžko příbuzné, pokud je derivátem ie. *ker(H)- ,živit, sytit' aj. (Pokomy 1959, 577).

Pařfit sem může též dosud etymologicky neobjasněné toch. B *klese*, které označuje blíže neurčený pokrm (Thomas 1964, 189). Analyzované slovo najdeme ve zprávě o denních příjmech a výdajích jistého kláštera v následujících kontextech:

3. *ikām ñune śle trukāle: kantiś yikṣye ok tom piś śaṅkāṃ, klese tau*

„(na) dvacátého devátého mimoto udělení: pro pečivo (koláče?) mouka 8 desetiliber, 5 liber, k. desetilibra“

5. *ñiwemne trukāle Sumaiśe wasa: kantine yikṣye ok tom piś śaṅkāṃ,*

„na den novoluní udělení Sumaiśe dal: na pečivo mouka 8 desetiliber, 5 liber,

klese tau piś śaṅkāṃ

klese desetilibra, 5liber“

6. *wi meñantse ne trukāle Vinaiśe wasa: kantine yikṣye cāk wi tom,*

„na druhého v měsíci udělení Vinaiśe dal: na pečivo mouka stolibra, 2 desetilibry,

klese wi tom

klese 2 desetilibry“

(Thomas 1964: 73)

Souřadná pozice vedle slova *yikṣye* „mouka“ dává tušit, že *klese* představuje další produkt užívaný při přípravě pečiva *kanti-* (koláčů?).

Van Windekens 1976, 219n se pokouší najít na kořenové úrovni příbuzné v ř. *δέλεαρ*, aiol. *βλήρ* ,vnadidlo' (!). Toch. slovo rekonstruuje v podobě *g^wl-os-os. V souladu s hláskovými zákony tocharštiny je možno rekonstruovat jakoukoliv iniciální veláru, tedy *Klosos. Tato forma však není přímo slučitelná s *kolso-, neboť o-kmenům je kořenový ablaut cizí. Vysvětlení je třeba hledat v obecnětocharské tendenci k metatezi *CVCC > *CCVC (Van Windekens 1976, 122, § 381). Ani sémantický rozdíl není nepřekonatelný, sr. gót. *barizeins* ,ječný', stangl. *bere* ,ječmen', stsev. *barr* ,obilí' proti str. *borošno* ,mouka' a stsl. *brašbno* ,jídlo, pokrm' (Šaur, ESJS 2, 76).

Všeobecně se soudí, že *kols̥ je derivátem ie. kořene *kelH₂- ,bodat, bít'. Tomu odpovídá význam psl. *kols̥ - *'to, co řeže, bodá, píchá', předpokládaný podle vlastnosti osin na klase. Od téhož. ie. kořene s o-ovým vokalizmem je psl. *kolti ,bodat, píchat, tlouci', lit. *kalti* ,bušit, kovat' (Pokomy 1959, 545n, Rasmussen 1989, 303, Kratochvířová, ESJS 5, 311). Stejnou sémantickou motivaci najdeme např. u ř. *στάχυς* ,klas' (*stɔŋ^h-u-) proti sthn. *stungen* ,bodat, píchat' (Pokomy 1959, 1015; Valčáková, ESJS 5, 311), v něm. *Ähre* ,klas' (< ie. *ak'- ,ostrý', Pokomy 1959, 22) nebo v lat. *spīca* tv. (< ie. *(s)p(h)ī- ,špičatý'; Pokomy 1959, 981).

Týž sufix **-s-* jako u psl. **kolsĚ* identifikuje Specht 1947, 67–69, 236 i u germ. synonyma **ahiz* > gót. *ahs*, stsev. *ax*, lat. *acus*, *-eris* ‚pleva‘ (**-es-* kmen) a mnoha fytonym včetně zemědělských plodin jako sthn. *hirsī*, *hirso* ‚proso‘, *linsi* ‚čočka‘, stangl. *fyr̥s*, *pýr̥* aj.

Souvislost ‚pichlavý‘ - ‚klas‘ objasňuje etymologie slova. Analyzovaný materiál dovoluje následující rekonstrukci vývoje sémantiky:

‚píchat‘ ⇨ ‚pichlavý‘ ⇨ ‚klas‘ ⇨ ‚ječmen (obilné zrna, jeho část)‘ ⇨ ‚pokrm‘.

ZKRATKY

alb. albánský, ang. anglický, arm. arménský, germ. germánský, gót. gótský, h- horno-, ie. indoevropský, írán. íránský, khot. khotanosacký, lit. litevský, n. německý, p- pra-, pers. perský, r. ruský, ř. řecký, sas. saský, sev. severský, sl. slovanský, st- staro-, stř- středo-, stsl. staroslověnský, toch. tocharský, z- zápa- do-.

REFERENCES

- BAILEY, H.W., 1979: Dictionary of Khotan-Saka. Cambridge: University press.
- D'JACENKO, G.: Polnyj cerkovno-slavjanskij slovar'. Moskva 1900.
- BIBLE 1911: Die heiligen Schriften des Alten Testaments hebräisch und deutsch, s. 164. Berlin 1911.
- ESJS: Etymologický slovník jazyka staroslověnského, 1–7. Praha 1989–97: Academia.
- KLUGE, F., 1975: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin - New York: Gruyter.
- LLX: Septuaginta, řecký překlad Starého zákona.
- Lv: Leviticus, 3. kniha Mojžíšova, Starý zákon.
- MANN, S. E., 1984–87: An Indo-European Comparative Dictionary. Hamburg: Buske.
- MEYER, G., 1891: Etymologisches Wörterbuch der albanesischer Sprache. Strassburg: Trübner.
- MORGENSTIERNE, G. 1974: Etymological Vocabulary of the Shugni Group. Wiesbaden: Reichert.
- NomJas, NomJefr: Varianty Metodějova Nomokánonu, slovanského překladu sborníku byzantského církevního práva Jana Scholastika.
- OREL, V.E. 1987: Der indogermanische Akzent im Albanischen. *Zeitschrift für Balkanologie* 23/2, 140–150.
- POKORNY, J. 1959: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern - München: Francke.
- RASMUSSEN, J.E. 1989: Studien zur Morphophonemik der indogermanischen Grundsprache. Innsbruck: IBS 55.
- Ru: Kniha Ruth, Starý zákon.
- SPECHT, F. 1947: Der Ursprung der Indogermanischen Deklination. Göttingen: Vandhoeck & Ruprecht.
- SJS: Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. red. J. Kurz a Z. Hauptová. Praha 1958n.
- SRNG: Slovar' russkich narodnych govorov. Leningrad 1966n.
- Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká (vyd. V. Kyas). III. Genesis - Esdráš. Praha 1988.
- STEBLIN-KAMENSKIJ, I. M. 1982: Očerki po istorii leksiki pamirskich jazykov. Nazvanija kul'turnych rastenij. Moskva: Nauka.

- THOMAS, W. 1964: Tocharisches Elementarbuch, II. Heidelberg: Winter.
Van WINDEKENS, A.J. 1976: Le tokharien confronté avec autres langues indo-européennes, I. La phonétique et le vocabulaire. Louvain: Centre International de Dialectologie Générale.
VAŇA, Z., 1990: Svět pohanských bohů a démonů. Praha: Panorama.

PS. *KOLSŦ

PIran. **karša-ka-/*křša-ka-* 'barley' and Toch. B *klese* 'vaguely specified dish' are newly assigned terms for words derived from the PS. **kolsŦ*. These together with the OES. *klas* 'sacrificial dish from processed unripe ears' enable the reconstruction of the extended semantic development of 'to prick' ⇒ 'ear' ⇒ 'barley (corn)' ⇒ 'dish'.

Pavla Valčáková
Ústav pro jazyk český AV ČR
Etymologické oddělení
Veveří 97
60200 Brno

Václav Blažek
Ústav jazykovědy
Filozofické fakulty MU
Arna Nováka 1
66088 Brno